

NOTE DESPRE TRANSPUNEREA UNOR TOPONIME BIBLICE ÎN LIMBA ROMÂNĂ*

Dr. Ana-Maria GÎNSAC
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
anamaria_gansac@yahoo.com

Résumé Les premiers traducteurs roumains de la Bible (XVIIème siècle) ont connu la forme des noms propres bibliques par l'intermédiaire des sources en grec, latin ou slavon, où un grand nombre de toponymes ne sont pas de translittérations ou transcriptions, mais des traductions des toponymes hébraïques. Notre but est l'identification de modalités de la traduction des toponymes bibliques en roumain dans trois versions du livre de *Josué* (*Jésus*), dont les texte source sont en grec, latin et slavon. Le point de départ de notre contribution sont quelques études où on trouve des explications à propos de la traduction des toponymes bibliques hébraïques en grec.

Mots-clés : toponymes bibliques, livre de *Josué* (*Jésus*), traduction, langue roumaine.

Transpunerea numelor proprii – semne lingvistice care individualizează și identifică – dintr-o limbă în alta a fost întotdeauna o sarcină dificilă, întrucât numele proprii pot aparține unui alt tip de limbă, unei alte arii lingvistice și unei culturi diferite de cea în care urmează să fie încadrate. Vaxelaire (2005: 101) arată că practicile privind transferul numelor proprii dintr-o limbă în alta variază în funcție de mai mulți factori:

- (a) perioada istorică (habitudinile se schimbă de la epocă la epocă);
- (b) genul textului (de exemplu, numele proprii se traduc mai mult în cazul literaturii dedicate copiilor decât în cazul altor genuri);
- (c) limba-sursă și limba-țintă a traducerii (tip de limbă, alfabet, prestigiu cultural etc.);
- (d) tipul de nume (de exemplu, antroponimele sunt mai puțin traducibile în comparație cu toponimele).

Născute din convingerea că numele individuale influențează destinul persoanei sau al locului, numele proprii biblice enunță unele realități, de obicei de natură religioasă, importante pentru indivizi și pentru contextul social în care trăiesc (Rigolot 1977: 18). Numele biblice, cele mai multe dintre ele enunțuri întregi la origine, s-au opacizat și au pierdut în timp legătura cu apelativele de la originea lor, devenind, majoritatea, incomprehensibile și fiind preluate în alte limbi prin transliterare sau transcriere fonetică. Este cazul antroponimelor și a celor mai multe dintre toponimele biblice. Această din urmă categorie conține însă și nume proprii semitice care au fost fie

* *Notes sur la transposition de quelques toponymes bibliques en roumain.*

substituite printr-un nume corespondent din limba-țintă, fie traduse, adică echivalente cu materialul lingvistic specific acesteia (Fernández Marcos 1977: 241).

În limba română, traducătorii au cunoscut forma numelor proprii biblice fie prin intermediul surselor grecești, latinești sau slavone (în perioada cuprinsă între secolele al XVI-lea și mijlocul secolului al XIX-lea), în care multe toponime biblice sunt traduse din limba ebraică, fie prin intermediul surselor ebraice, începând cu a doua parte a secolului al XIX-lea¹. În primele traduceri integrale ale Vechiului Testament din secolul al XVII-lea, scrise cu alfabet chirilic, numele proprii nu sunt ortografiate întotdeauna cu inițială majusculă, fapt care îngreunează adesea identificarea și marcarea corespunzătoare a acestora de către transcriptori. Pornind de la inventarul toponimelor în varianta lor ebraică și greacă din cartea *Iisus Navi/ Iosua* (Moatti-Fine 1996: 72-88), ne propunem să urmărim mai jos modul transpunerii toponimelor descriptive² din această carte în traduceri românești ale Vechiului Testament din secolul al XVII-lea:

(a) MS. 45 (Biblioteca Academiei Române, filiala din Cluj), care conservă o versiune revizuită din a doua parte a secolului al XVII-lea a textului Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul Milescu după *Septuaginta*, ediția apărută la Frankfurt, în 1597, și alte surse, printre care una slavonească (OSTR.) și una latinească; pe lângă acestea, a fost folosită și o ediție a textului grecesc tipărită la Londra, în 1653 (SEPT.1653), utilizată în revizie până la cartea *1 Paralipomenon*, potrivit prefeței adresate cititorului (MS.45, p. 909);

(b) Biblia de la 1688 (BB), prima versiune integrală tipărită în limba română, reprezentând „reproducerea cu modificări a Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul Milescu și a textului, de asemenea revizuit substanțial, al Noului Testament tipărit la Bălgrad, în 1648, de Simion Ștefan. Textul Bibliei de la 1688 este foarte asemănător, în partea lui cea mai întinsă, cu textul din MS.45. Diferențele sînt rezultatul celor două revizii pe care le-a suportat: una mai veche, în Moldova, și alta, efectuată în preajma tipăririi, în Țara Românească” (Andriescu 1988: 26);

(b) MS. 4389 (Biblioteca Academiei Române), datînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, care conține textul Vechiului Testament tradus în limba română de episcopul ortodox Daniil Panoneanul după Biblia slavonească apărută la Ostrog, în 1581 (OSTR.), o sursă latinească (VULG.) și una grecească, „pe care a consultat-o, însă, numai în traducerea lui Nicolae Spătarul (Milescu)” (Ursu 2003: 41)³.

Ne vom referi în principal la numele proprii din primele două texte, traduse după *Septuaginta*, dar, pentru comparație, vom prezenta și traduceri lor din MS.4389 și dintr-o traducere românească diortosită după textul ebraic (BIBL.1936).

¹ Pentru o sinteză privind traduceri românești ale Bibliei, vezi Munteanu (2010).

² Prin „toponime descriptive” înțelegem numele care sunt alcătuite numai din nume comune sau au în componența lor nume comune.

³ Referitor la cele trei texte, vezi Cîndea (1979), Andriescu (1988), Arvinte (1988), Ursu (2002, 2003) și seria MLD.

(1)

- Ios. 5:3 — „au obrădzuit... la locul ce să cheamă *Dealul Tăierilor Marginilor*” (MS.45), *Dealul Neobrezniților-la-margine* (BB¹), după βουνός τῶν ἀκροβυσιῶν (SEPT.1597); *Movila Tăierii Împrejur* (MS.4389) / *Dealul Aralot* (BIBL.1936);
- Ios. 12:3 — *Marea Sărilor* (MS.45, BB¹), după θάλασσαν τῶν ἄλῶν (SEPT.1597); *Marea Sării* (MS.4389) / *marea cea sărată* (BIBL.1936); cf. MS.45: *Marea Sărilor* (3:16; 18:19), *Mării cei Sărate* (15:2);
- Ios. 13:3 — „de la *cea nelăciută*, cea de cătră fața Eghiptului, pînă la hotarale Accaron” (MS.45, cf. BB¹), după ἀπό τῆς ἀοικῆτου (SEPT.1597); de la *rîul Sibrului* (MS.4389) / *Sicor* (BIBL.1936);
- Ios. 15:7 — „și ieșe cu hotarul pre apa *Izvorului Soarelui*” (MS.45, BB¹), după ὕδωρ τῆς πηγῆν ἡλίου (SEPT.1597); *idem* (MS.4389) / *En-Şemeş* (BIBL.1936);
- Ios. 15:10 — *Cetatea Soarelui* (MS.45, cf. BB¹), după πόλιν ἡλίου (SEPT.1597); *idem* (MS.4389) / *Bet-şemeş* (BIBL.1936);
- Ios. 15:62 — „Vitharavá și Madon [62.] și Ohoran și Nevsan și *Cetățile Sării* și Ingaddi, cetăți 6” (MS.45, cf. BB¹), după αἱ πόλεις τῶν ἄλῶν (SEPT.1597); *Cetățile Soarelui* (MS.4389) / *Ir-Melah* (BIBL.1936);
- Ios. 19:29 — *Cetatea Tăriei Tăriilor* (MS.45), *Cetatea Tăriei Tăriilor* (BB¹), după πόλεως ὀχυρώματος τῶν τυρίων (SEPT.1597); *Tirion cetatea cea tare* (MS.4389) / *orașul cel întărit al Tirului* (BIBL.1936);
- Ios. 21:29 — „pre Iermóth... și *Izvorul Cărților*” (MS.45, BB¹), după πηγῆν γραμμῶτων (SEPT.1597); *idem* (MS.4389) / *Enganimul* (BIBL.1936);

(2)

- Ios. 10:12 — „Stea soarele despre Gavaon și luna despre *valea* [în text, scris greșit: **בָּאֵלָא**] *Allon*” (MS.45, cf. BB¹), după κατὰ φάραγγα ἀλλών (SEPT.1597); „împotriva *văii Alonului*” (MS.4389) / „deasupra *văii Aialon*” (BIBL.1936); alte exemple: *valea Abor* (7:24), *valea Cané*, *valea Iair* (17:9), *valea Arnon* (12:1), *văii Arnon* (13:16), *valea Eghiptului* (15:4), *văii Enon* (15:8);
- Ios. 13:17 — *casele Velmon* [glosat: *Meelvóth*] (MS.45), *casele lui Velmón* (BB¹), după οἴκοις βελμών (SEPT.1597); *casele lui Velmon* (MS.4389) / *Bet-Baal-Meon* (BIBL.1936);
- Ios. 13:26 — „de la Esevon pînă la *Ramóth*, *cătră Masfa* și *Votanim* și *Manim*” (MS.45), *Ramóthi*, *cătră Máfá* (BB¹), după ῥαμῶθ κατὰ τῆν μασφά (SEPT.1597); *Ramoth*, *cătră Mastha* (MS.4389) / *Ramat-Mitpa* (BIBL.1936);
- Ios. 15:6 — „să suie hotarale pre *pietri Veor* ficiorul lui Ruvim” (MS.45), *pietrile Veor* (BB¹), după ἐπὶ λίθων βαιώρ (SEPT.1597); *piatra lui Veor* (MS.4389); cf. Ios. 18:17: „și să va pogorî pre *piatra Vaan* [glosa: *Veon*] fiilor Ruvim” (MS.45, cf. BB¹); *piatra lui Vaan* (MS.4389) / *piatra lui Bohan* (BIBL.1936);
- Ios. 15:7 — „Galgal, carea iaste den preajma a *apropierii Odommin*” (MS.45), *apropierii Adamin* (BB¹), după προσβάσεως ὀδομίν (SEPT.1597); „Galgal, care iaste împotriva *apropierii Domínului*” (MS.4389); cf. Ios. 18:17: „Galiloth, carea iaste den

- preajmă către *suirea Edomim*” (MS.45), *suirea Edomim* (BB¹), după gr. πρὸς ἀνάβασιν ἔδωμείμ, *suizului Edodimului* (MS.4389) / „în fața *Adumimului*” (BIBL.1936);
- Ios. 15:7 — „va fi lui ieșirea *izvorul Roghil*” (MS.45, cf. BB¹), după πηγὴ ῥωγὴν (SEPT.1597); *izvorul Roghilului* (MS.4389) / *En-Rogbel* (BIBL.1936); alte exemple similare: *izvorul Samé* (18:17), *izvorul Thafthóth* (17:7), *izvoarele Asor* (19:37);
- Ios. 15:9 — „trêce hotarul den vîrvul muntelui pre *izvorul apei Nafthó*” (MS.45, cf. BB¹), după ἐπὶ πηγὴν ὕδατος ναφθῶ (SEPT.1597); *izvorul apei Naftho* (MS.4389); cf. Ios. 18:15: „și vor ieși la *izvorul apei Nafthó*” (MS.45, cf. BB¹); *izvorul apei lui Nathon* (MS.4389) / *Naarata* (BIBL.1936);
- Ios. 18:16 — „partea muntelui carea iaste despre fața *ponorului Enom*” (MS.45), „despre fața *crîngului* fiului *Enóm*” (BB¹), după πρόσωπον νόπης υἱοῦ ἐννώμ (SEPT.1597); „laturea muntelui care iaste împotriva *feciorului lui Enon*” (MS.4389) / „capătul muntelui celui din fața *văii Ben-Hinom*” (BIBL.1936);
- Ios. 19:8 — „toate satele... pînă la *Valeth Viramoth, mergîndu* spre amiazădzi” (MS.45), „*Valúth Viramóth mergînd* spre amiazădzi” (BB¹), după βαλέθ βηραμμῶθ, πορευομένων κατὰ λίβα (SEPT.1597); „*Valeth Viromáthul, care merg* spre Iameth la amiazăzi” (MS.4389) / „*Baalat-Beer-Ramatul* de miazăzi” (BIBL.1936);
- Ios. 19:13 — „de acolo va trêce pren preajmă la răsărit pre Goth Faethá, la *cetatea Casim*” (MS.45, cf. BB¹), după ἐπὶ πόλιν κασίμ (SEPT.1597); „la *Thacachin*” (MS.4389) / *Ita-Cașin* (BIBL.1936);
- Ios. 19:27 — „să va împreuna cu Zavulon și la Ghe, Iefthail despre *miazănoapte Vithaemec* și Naiil” (MS.45), „se va împreuna cu Zavulon și la Ghé, Ethail despre *miazănoapte, Vithaeméc* și Naiil” după κατὰ βορρᾶν, βηθαέμεκ (SEPT.1597);
- Ios. 19:27 — „și va merge la *Haval den stînga*” (MS.45, cf. BB¹), după χαβῶλ ἀπὸ ἀριστερῶν (SEPT.1597); *Haval despre stînga* (MS.4389) / *partea stîngă a Cabulului* (BIBL.1936);
- Ios. 19:29 — „va fi ieșirea lui la mare, den *împărțala Abzov*” (MS.45, cf. BB¹), după ἀπὸ τοῦ σχοινίσματος ἀχζίβ (SEPT.1597), unde τοῦ σχοινίσματος < τὸ σχοίνισμα, -ατος ‘piece of land measured out by the σχοίνιον, portion, allotment; border, coast; line’ (GRL, s.v.); „în *partea despre Abzîj*” (MS.4389) / *tîrșorul Aczîb* (BIBL.1936);

(3)

- Ios. 16:7 — „la Ataroth și *Naarathá*, și *orașele* lor” (MS.45, cf. BB¹), după εἰς ἀταρῶθ, καὶ νααρθά, καὶ αἱ κῶμαι αὐτῶν (SEPT.1597), unde numele apare atît în forma transliterată din limba ebraică (νααρθα), cât și tradus (αἱ κῶμαι); *Narútha*

În privința transunerii numelor proprii biblice în traduceri românești ale Bibliei din secolul al XVII-lea, trebuie avute întotdeauna în vedere două planuri de analiză:

- al traducerii propriu-zise (text sursă – text țintă);
 - al transcrierii interpretative a vechilor texte biblice românești (text în chirilică – text transcris în alfabet latin) (Gînsac 2012: 128).
- Planul traducerii (limba sursă – limba română)

Toponimele biblice ebraice au fost transpuse în textul grecesc în trei moduri: adaptare formală (transliterare și/ sau transcriere fonetică), substituire printr-un echivalent existent în limba greacă (e.g. *Itavirion*, pentru *Tabor*, *Idumeea*, pentru *Edom*) sau traducere, în cazurile în care etimologia numelor le era cunoscută traducătorilor (Fernández Marcos 1977). În această ultimă categorie se încadrează și toponimele enumerate mai sus. După modelul SEPT.1597, acestea au fost traduse în limba română fie total (1), fie parțial (2); uneori au fost preluate ambele variante ale numelui din textul-sursă (3).

Fiind alcătuite în limba greacă din nume comune, unele toponime biblice au fost luate de traducători drept nume comune. Moatti-Fine (1996: 70) arată că traducătorii greci ai cărții *Iisus Navi* (*Iosua*) au tradus unele nume proprii grecești, transformându-le în nume comune, de exemplu: *tēymānāb* ‘vers le sud’ (SEPT.1597: ἐπὶ νότον – MS.45: „la *amiadzādž?*”), la 15:10; *gedērōtāyim* ‘les domaines’ (SEPT.1597: αἱ ἐπαύλεις – MS.45: *satele lor*), la 15:36, posibil pentru ca numărul locurilor enumerate⁴ să fie de 14 (*ibidem*: 186). Invers, traducătorii greci au transliterat uneori nume comune ebraice ca și cum ar fi fost nume proprii, de exemplu: *hammetō’ār* ‘tourné vers’ (SEPT.1597: ἀμματονοῦ – MS.45: *Amaththanū*), la 19:13; *yāmin* ‘ces villes’ (SEPT.1597: ἰαμειν – MS.45: *Samin*), la 17:9 (*ibidem*: 70); fiind, așadar, transliterate, traducătorii români le încadrează în categoria numelor proprii.

Unele toponime din textul ebraic au fost traduse integral în *Septuaginta*, iar de aici și în versiunile românești ale acestui text: e.g. *‘ēyn gannīm* (SEPT.1597: πηγὴν γραμμάτων – MS.45: *Izvorul Cărților*), la 21:29; *‘ēyn shēmēsb* (SEPT.1597: τῆς πηγὴν ἡλίου – MS.45: *Izvorului Soarelui*), la 15:7. În fine, unele nume proprii ebraice compuse sunt parțial transliterate, parțial transcrise în textul grecesc; este vorba despre toponimele care au în componență un apelativ cunoscut traducătorului, ca în exemplele următoare:

α) *‘emēq ‘ayyālōn* (SEPT.1597: φάραγγα ὀλλών – MS.45: *valea Allon*), la 10:12 și, de asemenea, *valea Ahor* (7:24), *valea Arnon* (12:1), *văii Arnon* (13:16), *valea Eghiptului* (15:4) etc.; în schimb, la 18:16, numele nu mai este tradus în SEPT.1597 (ἐμὲκ ῥαφαεῖν), și nici în traducerile românești ale acestui text (MS.45, cf. BB¹: *Emec Rafain*);

β) *bēyt ba‘al me‘ōn* (SEPT.1597: οἶκος βελμών – MS.45: *casele Velmon*), la 13:71; acest caz este, cuvântul *bēyt* fiind de regulă transliterat în SEPT.1597, precum și în versiunile românești din secolul a XVII-lea traduse după acest text, de exemplu: *Vithain* (7:2), *Vithanāth* (19:38), *Vithsimoth* (12:3), *Vithsimúth* (13:20), *Vitharam* (13:27) etc.;

γ) *‘ēyn rōgēl* (SEPT.1597: πηγὴ ῥωγὴν – MS.45: *izvorul Roghil*), la 15:7 și, de asemenea, la: *izvorul Samé* (18:17), *izvorul Thafibóth* (17:7), *izvoarele Asor* (19:37) etc.;

⁴ MS.45: „[33.] La cîmpie — Esthool și Saará și Asna [34.] Și Zano și Ongonim și Thaffuá și Inaim, [35.] Și Ierimuth și Odolam și Sohó și Azica și Saraim, [36.] Și Adiagheththem și Gadíra și *satele lor* și cetățile 14 și orașele lor”.

δ) *gēy bèn binnōm* (SEPT.1597: νόπης οίοϋ έννώμ – MS.45: *ponorului*⁵ *Enom*), la 18:16; la 15:8, numele apare în forma *hotarăle* [glosat marginal: *la valea*] *Ennom*, cf. φάραγα ένόμ (SEPT.1597).

(b) Planul transcrierii interpretative (alfabet chirilic – latin)

În SEPT.1597 și în OSTR., numele proprii nu sunt ortografiate cu inițială majusculă⁶, fiind, uneori, greu de recunoscut. După modelul surselor, inițiala majusculă lipsește și în vechile traduceri biblice românești scrise cu alfabet chirilic. În anumite cazuri, transcriptorului în alfabet latin îi revine dificila sarcină de a stabili dacă un cuvânt sau un grup de cuvinte este nume propriu sau comun. Astfel, identificarea numelor proprii în aceste situații necesită un studiu comparativ cu alte traduceri. De exemplu, secvența marcată cu italice în fragmentul de mai jos ar trebui ortografiată cu inițiale majuscule, din moment ce constituie traducerea numelui propriu ebraic *shîpôr* (Moatti-Fine 1996: 87): „de la *cea nelăcuită*, cea de cătră fața Eghiptului, pînă la hotarăle Accaron” (13:3, în MS.45, cf. BB¹), cf. ἀπὸ τῆς ἀοικῆτου (SEPT.1597), „de la *Sicor*, care se învecinează cu Egiptul, pînă la hotarele Acaronului” (BIBL.1936).

Și punctuația are uneori un rol important în ortografierea numelor proprii biblice. Cum în textele chirilice uzul virgulei nu urmează reguli precise, transcriptorii au mai multe opțiuni de interpretare. În exemplul de mai jos, secvența ῥαμὼθ κατὰ τῆν μασφά (SEPT.1597, 13:26) redă toponimul ebraic *rāmat hammiçpèh* (Moatti-Fine 1996: 86); în edițiile moderne ale vechilor traduceri românești, primul și al doilea element al numelui, socotite, probabil, separat, sunt despărțite prin virgulă: „de la Esevon pînă la *Ramóth*, *cătră Masfa* și Votanim” (MS.45, cf. BB¹), cf. „de la Heşbon pînă la *Ramat-Miţpa* și Betonim (BIBL.1936).

BIBLIOGRAFIE

A. Surse și lucrări de referință

BB = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688, în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești [...], București.

BB¹ = *Biblia 1688*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, vol. I-II, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2001 (I), 2002 (II).

GRL = Johan Lust *et al.*, *Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Revised Edition, American Bible Society, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2003.

MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 25 vol., 1988-2015.

⁵ În MS.45, cuvîntul οίοϋ din textul grecesc nu este tradus.

⁶ În afară de primele două cărți biblice din SEPT.1597, în care numele proprii sunt ortografiate, de regulă, cu majusculă.

- MS.4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389*, în *MLD. Pars. VI: Iosue. Iudicum. Ruth*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004.
- MS.45 = Biblioteca Academiei Române, Filiala din Cluj, *Manuscrisul românesc nr. 45*, în *MLD. Pars. VI: Iosue. Iudicum. Ruth*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004.
- OSTR. = *Библия сирѣѣ книгы вѣтхаго и нѣваго завѣта, по ѡзбыкоу словенскѣ* [...], Ostrog, 1581.
- SEPT.1597 = *Τῆς Θείας Γραφῆς, Παλαιάς Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἀπάντα. Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recogniata et emendata* [...], Frankfurt am Main, 1597.
- SEPT.1653 = *Ἡ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΤΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ἙΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ. VETUS TESTAMENTUM GRÆCUM EX VERSIONE SEPTUAGINTA INTERPRETUM, Iuxta Exemplar Vaticanum Romæ editum, Accuratissime* [...], Londini, Excudebat Rogerus Daniel [...], MDCLIII.
- VULG. = *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata*, Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, MDLXV.

B. Literatură secundară

- Andriescu, Alexandru, 1988, „Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare”, în *MLD. Pars I: Genesis*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 7-45.
- Arvinte, Vasile, 1988, *Studiu lingvistic asupra primei cărți (Facerea) din Biblia de la București (1688) în comparație cu ms. 45 și ms. 4389*, în *MLD. Pars I: Genesis*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 47-119.
- Catford, J.-C., 1965, *A Linguistic Theory of Translation. An Essay in Applied Linguistics*, London: Oxford University Press.
- Câdea, Virgil, 1979, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Doufour, Jean-Paul, 1990, *La Transcription des noms propres dans la Bible anglaise avec références faites à la Bible dite «Version Autorisée» (1611)*, în Yannick Le Boulicaut (éd.), *Onomastique biblique: des richesses de la Bible hébraïque aux usages en langues modernes. Actes du Colloque des 4 et 5 novembre 1988*, Angers: Université catholique de l'Ouest, 55-61.
- Fernández Marcos, N., 1977, *Nombres propios y etimologías populares en la Septuaginta*, în „Sefarad”, XXXVII, 239-260.
- Gînsac, Ana-Maria, 2012, *Despre traducerea toponimelor biblice descriptive în limba română*, în „Studii și cercetări lingvistice”, LXIII, nr. 1, 121-135.
- Gray, G. Buchanan, 1896, *Studies in Hebrew Proper Names*, London: Adam and Charles Black.
- Krašovec, Jože, 2010, *The Transformation of Biblical Proper Names*, New York – London, T&T Clark International.
- Moatti-Fine, Jacqueline, 1996, *Les noms de lieux dans Jésus (Josué)*, în *La Bible d'Alexandrie*, vol. VI: *Jésus (Josué)*, Paris: Les Éditions du Cerf, 69-89.
- Munteanu, Eugen, 2012, *Tradiția biblică românească. O prezentare sintetică*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, LII, 11-35.
- Poswick, R.-F./ Servais, G., 1990, *Quelques outils de base pour l'étude des noms propres bibliques: les travaux du Centre «Informatique et Bible» de Maredsous*, în Yannick Le Boulicaut (éd.), *Ono-*

- mastique biblique: des richesses de la Bible hébraïque aux usages en langues modernes. Actes du Colloque des 4 et 5 novembre 1988*, Angers: Université catholique de l'Ouest, 148-160.
- Rigolot, François, 1977, *Poétique et onomastique: l'exemple de la Renaissance*, Genève: Droz.
- Șerban, Felicia/ Popescu, Elena, 1986, *Nume proprii în primele traduceri românești ale Cîntării Cîntărilor*, în „Cercetări de lingvistică”, XXXI, nr. 1, 76-85.
- Thackeray, Henry John, 1987, *A Grammar of the Old Testament in Greek According to the Septuagint*, vol. I, New York: Georg Olms Verlag [Cambridge, 1909].
- Thomson, Francis J., 1998, *The Slavonic Translation of the Old Testament*, în Jože Krašovek (ed.), *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia*, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Ursu, N. A., 2002, *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul (Milescu)*, în *Biblia 1688*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, volum întocmit de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, Laura Manca, N. A. Ursu, vol. II, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, I-LIV.
- Ursu, N. A., 2003, „Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul *Îndreptării legii* (Târgoviște, 1652)”, în N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași: Editura Cronica.
- Vaxelaire, Jean Louis, 2006, *Pistes pour une nouvelle approche de la traduction automatique des noms propres*, în „Meta”, LI, nr. 4, 717-738.
- Vroonen, Eugène, 1967, *Les noms des personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparée*, Bruxelles: Éditions de la Librairie Encyclopedique.